

Юрій СТЕПАНЧУК,

orcid.org/0000-0001-6693-1463

*докторант, Черкаський національний
університет імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси) iiepp@ukr.net*

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У пропонованій статті проаналізовано історичні обставини формування образу Богдана Хмельницького у сучасній польській історіографії. Доведено, що новітні інтерпретації постаті українського гетьмана та події Національно-визвольної війни середини XVII ст. опираються на потужну політичну та ідеологічну спадщину польського суспільства.

Ключові слова: *образ Богдана Хмельницького, Національно-визвольна війна, сучасна польська історіографія, польські історики, політико-ідеологічні обставини, історична пам'ять.*

Yuri STEPANCHUK,

doctoral student, Bohdan Khmelnytskyi

*National University of Cherkasy
(Ukraine, Cherkasy) iiepp@ukr.net*

THE IDEOLOGICAL AND INTELLECTUAL PRECONDITIONS OF FORMATION OF THE MODERN IMAGE OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE POLISH HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the historical circumstances of the formation of the image of Bohdan Khmelnytskyi in the contemporary Polish historiography, where B. Khmelnytsky is represented throughout his genius. There are special works devoted directly to the Hetman, an analysis of various parameters of the Hetman's activity in monographs and articles exploring certain aspects of the Ukrainian National Liberation War in the middle of the XVII century and the Ukrainian-Polish relations, essays in synthetic stories of Polish-Lithuanian Commonwealth or Europe and in the educational and popular science literature, designed for different social strata.

The attention is drawn to the significant work on the figure of B. Khmelnytskyi, namely, the monograph by the Krakow scientist Yanush Kachmarchyk «Hetman Bohdan Khmelnytsky», which was edited in 1988, and in 1996 was reedited in Ukrainian. By its appearance, it furthered the process of comprehension of the phenomenon of B. Khmelnytsky and inspired the appearance of works of various formats on the basis of the value convergence of approaches of Ukrainian and Polish researchers, as well as the likening of the Hetman images worked out in both historiographies.

It is proved that the newest interpretations of the figure of the Ukrainian Hetman and the events of the National Liberation War of the middle of XVII century rely on a powerful political and ideological legacy of the Polish society.

Key words: *the image of Bohdan Khmelnytskyi, National Liberation War, modern Polish historiography, Polish historians, political and ideological circumstances, historical memory.*

Постановка проблеми. Як і у випадку з українською та російською історіографіями, постать Б. Хмельницького приковувала пильну увагу сучасних польських істориків. Завжди стабільно високий інтерес до минулого Польщі й Речі Посполитої, діставши чергове підсилення після падіння на початку 1990-х рр. геополітичної залежності від Москви, зумовив прискіпливий інтерес до цієї знакової постаті як для українців, так і для поляків. Непересічна роль, яку відіграв гетьман в історичній долі Речі Посполитої, неухильно змушує польських істориків щоразу звертатися до дослідження його діянь, адже під його булавою було відроджено українську державність і водночас закладено сценарій падіння Речі Посполитої і трьох поділів Польщі останньої третини XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень. Якщо й можна коротко описати комплекс суперечливих стимулів для сучасних польських зацікавлень постаттю Б. Хмельницького та підґрунтя множин-

ності інтерпретацій, то, можливо, найкраще це продемонструють пояснення П. Кролля, автора нарису про події середини XVII ст. у програмовому виданні Польського Інституту Національної пам'яті «Польща. Нарис історії» (Варшава, 2015), перекладеного також українською: «Богдан Хмельницький – одна з найсуперечливіших постатей в історіографії XVII ст., яку часто порівнювали з Олівером Кромвелем. Одні бачили в ньому керівника боротьби за незалежність і суспільне визволення українського народу, котрий реалізував велику мрію про побудову руської державності, інші – підступного бунтаря проти своєї вітчизни, зрадника, який запросив ворогів: татарів, московитів і шведів. Польська історіографія однозначно оцінює постать цього українського національного героя. Для неї повстання, яке розпочав з приватних причин Хмельницький, не лише спричинилося до спустошення України й послаблення міжнародного становища Речі Посполитої, але й штовхнуло першу в руки Москви й сприяло її перемозі в конфлікті з польсько-литовською державою. Це закінчилося поділом України, а через сто років зміцніла Російська держава покладаючи край існуванню Речі Посполитої. Зрозуміло, Хмельницький був добрим організатором і чудовим політиком і дипломатом, що мріяв про власну державу в Україні» (Польща. Нарис історії, 2015: 79).

У сучасній польській історіографії Б. Хмельницький представлений по всьому її видовому ряду. Маємо спеціальні праці, безпосередньо присвячені гетьманові, аналіз різних параметрів його діяльності в монографіях і статтях, які досліджують ті чи ті аспекти української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та українсько-польські стосунки, нариси в синтетичних історіях Речі Посполитої чи Європи та в навчальній і науково-популярній літературі, розрахованій на різні суспільні прошарки. Як на Польщу, така зацікавленість не унікальна. Навпаки, цей інтерес відображає глибоку традицію, коріння якої сягають ще середини XVII ст., коли по гарячих слідах української Національно-визвольної війни автори щоденників, спогадів та донаукових історичних праць кинулися описувати й аналізувати діяння гетьмана як головного детонатора кризи Речі Посполитої та усіх її – як бачилося – територіальних, геополітичних і людських втрат. У середині XIX ст. це була болюча тема, до дослідження якої зверталися представники різних наукових шкіл і напрямів (Мицик, 1994).

Мета статті – проаналізувати політико-ідеологічні обставини формування образу гетьмана Богдана Хмельницького у сучасній польській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Сучасні польські інтерпретації опираються на куди потужнішу інтелектуальну спадщину, цілком порівняльну з українським аналогом, де постать Б. Хмельницького та Національно-визвольна війна, яка відбувалася під його проводом, відразу стали провідними історіографічними темами. У Росії ж вивчення проблематики, орієнтованої на постать Б. Хмельницького, розпочалося лише в другій половині XVIII ст. та й то здебільшого на маргінесах синтетичних праць з російської історії. Зрозуміло, що за понад три століття польський образ Б. Хмельницького не міг не зазнати суттєвих модифікацій, але неодмінно був центральним при вписуванні подій українського минулого до польського історичного наративу, незалежно від дослідницьких опцій та методологій.

Проте, з іншого боку, польська історіографія, орієнтована на дослідження постаті Б. Хмельницького, підійшла до останніх десятиліть XX ст. обтяженою набагато більшим, ніж у російському випадку, спектром різноманітних стереотипів, та ще й укорінених не стільки в історіографії, скільки у суспільній свідомості та історичній пам'яті. Особливо це стосується морально-психологічного портрета цього українського гетьмана та загальної оцінки його багатогранної діяльності. Натомість у Росії завжди традиційно домінував підкреслено позитивний образ Б. Хмельницького, нехай і неодмінно сформований під приправу наскрізь імперської концепції приєднання/вз'єднання України з Росією. Творення переяславсько-московської системи 1654 р. в очах переважної більшості російських істориків, а з їхньої подачі і суспільства, переважували всі можливі «гріхи» гетьмана, витісняючи їх на задній план. З таких позицій стартували російські історики у 1990-х рр.

Українські наукові моделі діяльності Б. Хмельницького теж були, за винятком хіба праць пізнього П. Куліша, насажені позитивом, але базувалися, попри все своє розмаїття, на засадах відповідності діянь гетьмана українським інтересам (як їх розуміли ті чи інші історики) (Кравченко,

2003). Навіть у радянські часи, коли Москва «причісувала» всіх під свою гребінку, в Україні все таки з'являлися праці, які в езопів спосіб розхитували канони, що безроздільно панували в тогочасній російській історіографії (Крип'якевич, 1954).

Натомість у польській історіографії довгий час провідні позиції посідало гостро критичне ставлення до постаті Б Хмельницького, опрацьоване крізь призму фатальних наслідків для Речі Посполитої військово-політичної кризи середини XVII – XVIII ст., початок активної фази якої пов'язаний з його іменем. Образ гетьмана як свавільника, бунтівника та зрадника «вітчизни милої Речі Посполитої» узагальнений в кінці XIX ст. Ф. Равітою-Гавронським, мав значний вплив на подальші оцінки і відчувається як безпосередньо, так і опосередковано до сьогодні, коли домінують вже інші оцінки.

Нині в Польщі наголошується на тому, що настали часи інших підходів до концептуалізації постаті Б. Хмельницького (Piowu, 2012: 20), однак рецидиви старої опції іноді прориваються назовні. Невипадково Я. Качмарчик невдовзі після появи своєї монографії «Гетьман Богдан Хмельницький» (1988), у якій пропонував відмовитися від низки усталених стереотипів стосовно доби Б. Хмельницького, мусив друкувати статтю з промовистою назвою «Богдан Хмельницький – шайтан чи месія?» (Kaczmarszyk, 1991), де додатково обґрунтовував свої ідеї. А на початку ХХІ ст. з'явилася книга М. Франца (Franz, 2006), у якій виразно відчутний вплив здавалося б подоланих підходів.

Крім того, у Польщі на вкорінення викривлено критичного ставлення до постаті Б. Хмельницького працював феномен, незнаний у російському суспільстві. Йдеться про трилогію Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», яку безальтернативно вважають ключовим чинником зміцнення польського патріотизму в кінці XIX–XX ст. та формування історичної пам'яті поляків. Як відзначав Я. Качмарчик, «в історичній свідомості пересічного поляка то власне так, як на сторінках «Вогнем і мечем» відбувалися події в Україні в роках 1648 – 1651» (Kaczmarszyk, 1996: 99). Про непересічний інтелектуальний вплив трилогії і особливо її першої частини свідчить бодай той факт, що вона активно обговорювалася у середовищі професійних істориків, де багато в чому зазнала критики (О. Гурка, Т. Буйницький, М. Косман, А. Керстен) (Komuda, 2000: 137). А пізніший історик В. Серчик прямо визнавав, що якраз трилогії завдячує появі в нього самого непереборного дослідницького інтересу до доби Богдана Хмельницького (Serczyk, 2009: 11), хоча сам концептуально дуже далекий до версії подій, так впливово вкинутий у польське суспільство Г. Сенкевичем. У першій половині ХХ ст. у Польщі до середини XVII ст. почали прикладати поняття «епоха «Вогнем і мечем», і ця традиція зберігається донині. А в 2000 р., вихід художнього фільму Єжи Гофмана за повістю «Вогнем і мечем» надав в польському соціумі додаткового імпульсу зацікавленню трилогією Г. Сенкевича. Тоді ж побачили світ збірник статей «Епоха вогнем і мечем у сучасних історичних дослідженнях», а також археографічна публікація «Військові реляції з перших років польсько-козацьких боїв повстання Богдана Хмельницького доби «Вогнем і мечем», що яскраво засвідчує ступінь впливу трилогії на польське суспільство.

Утім попри такий бекграунд специфіка як суто наукових, так і політико-ідеологічних обставин призвела до того, що принципи зміни підходів до інтерпретації постаті Б. Хмельницького (як і всієї історії ранньомодерної української державності) почалися у польській історіографії значно раніше, ніж у російській. В останньому варіанті каталізатором став розпад СРСР, крах ідеологічного диктату радянського режиму, падіння залізної завіси, яка відгороджувала від західного світу з його конкуренцією на ниві методологій, методів пізнання, концептуального пояснення історичного процесу. У зв'язку з особливостями радянського тоталітаризму, які передбачали жорсткий контроль над історичною думкою загалом і в царині дуже чутливих для імперії українсько-російських стосунків зокрема, ті історіографічні переми, які почалися в 1990-х рр., були дуже різкими і стрибкоподібними. Натомість польський аналог виглядає зовсім інакше – як органічне продовження зусиль різних дослідників з попередніх поколінь. При цьому, як було показано вище, в Росії концептуальні новації так і не стали домінантними: продовжують домінувати підходи, базовані на імперському дискурсі. У Польщі ж навпаки традиційні опції були відсунуті на історіографічний маргінес.

Крім того, сучасні польські та російські історики, опинилися в різних політичних та ідеологічних обставинах, що теж накладало й накладає величезний відбиток на спосіб думання та

історіописання. Як уже зазначалося, болюча психологічна травма від розпаду СРСР викликала в середовищі більшості російських істориків, що спеціалізувалися на вивченні доби Б. Хмельницького, глухе невдоволення та прагнення за допомогою історичних аргументів показати неприродність сучасних дезінтеграційних процесів в зоні «природних» російських впливів та геополітичних інтересів. І це привело до відчутної консервації підходів 1960 – 1980-х рр., а також до спроб надати їм другого дихання шляхом підлаштовування під нові історіографічні тренди. Розрив з традиційною імперською парадигмою, який демонстрували нечисленні дослідники (передовсім Т. Таїрова-Яковлева), був не правилом, а винятком.

Польським же історикам, навпаки, – ліквідація диктату Москви та відновлення реального суверенітету Польщі створили сприятливий ідеологічний та морально-психологічний клімат, а потреба вибудувати на новій основі стосунки з Україною, Литвою та Білоруссю підштовхувала до модифікації спрямованих у минуле дослідницьких опцій. Частиною цього клімату був феномен добре відомої концепції Єжи Гедройця («не може бути вільної Польщі без вільної України»), яка з другої половини 1940-х рр. навіювалася польським інтелектуалам і яка пропагувала польсько-українське порозуміння на ґрунті відмови від великодержавницьких претензій, загорнутих у гасло «ягеллонської ідеї». Нічого подібного не спостерігалось в Росії, де не було опрацьовано ясної інтелектуальної альтернативи радянській версії імперського ідеологічного моноліту, під куполом якого працювали російські історики з початку 1930-х рр. і який не допускав нічого іншого, крім пояснень минулого українсько-російських взаємовідносин дусі сумно відомих Тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» від 8 січня 1954 р.

Зрештою, у Польщі вже в 1960-х рр. з'явилася стійка інтелектуальна тенденція, яка пропонувала зовсім іншу модель пояснення ранньомодерної української історії, ніж традиційні концепції «меча, хреста і плуга» та «громадянської війни» («війни домової»). Якщо раніше це були лише поодинокі дзвінки (Л. Кубаля, О. Гурка) (Маслак, 2015: 77) у доволі злагодженому хорі традиційних інтерпретаторів, то тепер справа вийшла на якісно нову орбіту. І ця орбіта виявилася основною для польської історіографії української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та особистості Б. Хмельницького. Саме тоді були закладені підвалини сучасних концептуалізацій та були запропоновані ті напрями, які активно розроблялися польськими істориками протягом 1990 – 2010-х рр.

Більше того, спостерігається спадкоємність на персональному рівні. Дехто з тих істориків, які вносили в історіографічне середовище нові інтерпретаційні підходи, активно продовжували свою дослідницьку діяльність в останні три десятиліття, наприклад, Т. Хинчевська-Геннель, М. Нагельський, З. Вуйчик, В. Серчик. Перші двох спромоглися також виховати плеяду учнів, які розвивали далі подібні напрацювання, а частина з цих учнів (як-то М. Дроздовський, П. Кроль, Д. Мілевський) безпосередньо долучилися до формування сучасного образу Б. Хмельницького в польській історіографії та історичній пам'яті. Безумовно, усе це нагадує ситуацію, яка склалася в українській історіографії, де старт змінам у концептуалізації постаті Б. Хмельницького дали історики, які сформувалися у радянські часи (Я. Дашкевич, Ю. Мицик, С. Плохій, В. Степанков, В. Смолий, В. Сергійчук, Г. Швидько, В. Цибульський та ін.). Молодше покоління (В. Брехуненко, В. Горобець, Я. Федорук, Т. Чухліб, О. Сокирко, В. Станіславський та ін.) лише підхопили естафету.

Мабуть, найкращим підтвердженням наявності принципових перегуків між сучасними польськими концептуалізаціями та деякими доробками попередніх десятиліть є дуже промовистий випадок з монографією Яна Пердені «Гетьман Петро Дорошенко і Польща». Підготовлена ще на зламі 1960 – 1970-х рр., але опублікована лише через 17 років по смерті автора (у 2000 р.), вона за своїм концептуальним закроенням та стилем викладу не справляє враження праці з іншої епохи, натомість цілком вписується у дискурс, притаманний сьогоденню польської історіографії. Щоб зрозуміти тональність інтерпретації доби української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та подальшої громадянської війни, достатньо бодай навести фразу, з якої розпочинається книга: «Богдан Хмельницький не зумів реалізувати своїх планів – вибороти цілковито незалежну Україну» (Perdenia, 2000: 9). Порівняймо цю тезу зі словами сучасного дослідника Пйотра Кроля, автора нарису про події середини XVII ст. у програмовому виданні Польського Інституту Національної пам'яті «Польща. Нарис історії» (Варшава, 2015), перекладеного також і україн-

ською: «Зрозуміло, Хмельницький був добрим організатором і чудовим політиком і дипломатом, що мріяв про власну державу в Україні» (Польща. Нарис історії, 2015: 79).

Символічно, що своєю короткою передмовою видання праці Я. Пердені ушанував З. Вуйцик, «батько» так званого «концептуального повороту» в польській історіографії, як охарактеризувала Н. Яковенко (Яковенко, 2010: 93) зусилля тих дослідників, хто в 1960 – 1970-ті рр. запропонували нові підходи до пояснення української історії, позбавлені міфологізації у стилі цивілізаторської ролі Речі Посполитої та перекладання на українську сторону провини за всі негаразди в польсько-українських стосунках. Сам З. Вуйцик ще у другій половині 1960-х рр. однозначно висловився за перегляд концепції «війни домової», відмови від спрощеного зображення козацтва як однорідної маси із заниженими інтелектуальними горизонтами, а також за визнання відправним пунктом інтерпретації української Національно-визвольної війни середини XVII ст. того факту, що повстанцям йшлося про власну Українську державу (Chunchewska-Hennel, 2000: 285).

Відтак не дивно, що знакова праця про постать Б. Хмельницького з'явилася в Польщі ще у 1980-і рр. Монографія краківського вченого Януша Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький», яка стала вагомим підсумком остаточної легітимізації в польській історіографії розглянутої вище тенденції, побачила світ у 1988 р., а в 1996 р. була перевидана українською мовою. Своєю появою вона, безумовно, підштовхнула далі процес осмислення феномену Б. Хмельницького та інспірувала появу праць різноманітного формату на засадах ціннісного зближення підходів українських та польських дослідників, а також уподібнення образів гетьмана, опрацьованих в обох історіографіях, та в модернізаційному крилі російської історіографії. Одним із промовистих виявів помітного зростання у Польщі зацікавленості постаттю гетьмана став той факт, що у 1995 р., в рік умовного 400-річчя від народження Б. Хмельницького найвідоміший науково-популярний польський журнал з історії «Говорять століття» («*Muw!№ wieki*») вмістив статті, присвячені українському гетьманові, одна з яких, що показово, належала українському авторові Ю. Мицикові.

Висновки. Як наслідок, образи Б. Хмельницького, представлені у сучасній польській історіографії, включають напрацювання з більшості можливих складових: проблема походження, особистість, військовий та політичних хист, політична програма, внутрішня і зовнішня політика, місце в історичній долі України та Польщі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Кравченко, 2003 – Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / відп. секретар Я. Федорук. Київ, 2003. С. 463–523.
- Крип'якевич, 1954 – Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ. Вид-во АН УРСР. 1954. 535 с.
- Маслак, 2015 – Маслак В. Раннямодерна українська державність в сучасних польських та російських історіографіях. Кременчук. 2015. 480 с.
- Мицик, 1994 – Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської істотко-мемуарної літератури // На чолі козацької держави / упор. В. Цибульський. Рівне 1994. Вип. 1. С. 11–170.
- Польща. Нарис історії / За ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. із пол. І. Сварника. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2015. 368 с.
- Яковенко, 2010 – Яковенко Н. «Про Україну можна без краю...»: зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України (1960-ті – 2000-ні роки) // Український гуманітарний огляд. Київ. Критика. 2010. Випуск 15. С. 92–93.
- Kaczmarczyk, 1992 – Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki – szatan czy Mesjasz? // *Studia Historyczne*. 1991. R. 34. Z. 3. S. 369–385.
- Kaczmarczyk, 1996 – Kaczmarczyk J. Beresteczko 1651 – pryba przeizamania stereotypow // Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. Львів; Люблін, 1996. 297 с.
- Komuda, 2000 – Komuda J. L. Wojsko zaporoskie wedtug Henryka Sienkiewicza // *Epoka Ogniem i mieczem we wspyczesnych badanisach historycznych* / Pod red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2000. S. 135–148.
- Powy, 2012 – Powy D. Od Konstantynowa do Pilawec. Dziaiania wojenne na ziemiach ukrainnnych od czerwca do wrzeznia 1648 roku. Zabrze; Tarnowskie Góry, 2012. 428 s.
- Perdenia, 2000 – Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków. 2000. 53 s.

- Chynchewska-Hennel, 2000 – Chynchewska-Hennel T. Polske historycy o Kozaczyńie XVII wielku // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть / Відп. ред. В. Смолий. Київ. 2000. S. 285.
- Serczyk, 2009 – Serczyk W. A. Na pionierzej Ukrainie. Dziejeje Kozaczyzny 1648–1651. Kraków. 2009. S. –10.
- Franz, 2006 – Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. Toru. 2006. 476 s.

REFERENCES

- Kravchenko, 2003 – Kravchenko V. Kontseptsii Pereiaslava v ukrainskii istoriohrafii // Pereiaslavska rada 1654 roku (istoriohrafia ta doslidzhennia) / vidp. sekretar Ya. Fedoruk. Kyiv, 2003. S. 463–523. [in Ukrainian]
- Krypiakevych, 1954 – Krypiakevych I. P. Bohdan Khmelnytskyi. Kyiv. Vyd-vo AN URSR. 1954. 535 s. [in Ukrainian]
- Maslak, 2015 – Maslak V. Rannomoderna ukrainska derzhavnist v suchasnykh polskykh ta rosiiskykh istoriohrafii. Kremenchuk. 2015. 480 s. [in Ukrainian]
- Mytskyk, 1994 – Mytskyk Yu. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII st. u svitli tochoasnoi polskoi istotko-memuarnoi literatury // Na choli kozatskoi derzhavy / upor. V. Tsybul'skyi. Rivne 1994. Vyp. 1. S. 11–170. [in Ukrainian]
- Polshcha. Narys istorii / Za red. V. Mendzhetskoho, Ye. Bratsysevycha; per. iz pol. I. Svarnyka. Varshava: Instytut natsionalnoi pamiaty, 2015. 368 s. [in Ukrainian]
- Kaczmarczyk, 1992 – Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki – szatan czy Mesjasz? [Satan or Messiah?] // Studia Historyczne. 1991. R. 34. Z. 3. S. 369–385. [in Polish]
- Kaczmarczyk, 1996 – Kaczmarczyk J. Beresteczko 1651 – pryba przeiamania stereotypow [Attempt to break stereotypes] // Materiali Drugoyi polsko-ukrayinskoyi naukovoyi zustrichi (Lviv 12–13 zhovtnya 1995 r.) / Za red. J. Zashkilyniaka. Lviv; Lyublin, 1996. 297 s. [in Polish]
- Komuda, 2000 – Komuda J. L. Wojsko zaporoskie wediug Henryka Sienkiewicza [Zaporizhzhia according to Henryk Synkevych] // Epoka Ogniem i mieczem we wspiyczesnych badaniach historycznych / Pod red. M. Nagielskiego. Warszawa, 2000. S. 135–148. [in Polish]
- Piowy, 2012 – Piowy D. Od Konstiantynova do Pilawec. Dziaiania wojenne na ziemiach ukraińnych od czerwca do wrzeńnia 1648 roku [From Konstiantyniv to Pyliavtsi. The military operations on the Ukrainian territories from June till September 1648]. Zabrze; Tarnowskie Gyry, 2012. 428 s. [in Polish]
- Perdenia, 2000 – Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska [Hetman Petro Doroshenko and Poland]. Krakow. 2000. 53 s. [in Polish]
- Chynchewska-Hennel, 2000 – Chynchewska-Hennel T. Polske historycy o Kozaczyńie XVII wielku [The Polish historians about the Cossack State] // Ukrayina v Centralno-Shidnij Yevropi: Studiui z istoriyi HI – XVIII stolit / Vidp. red. V. Smolij. Kyiv. 2000. S. 285. [in Polish]
- Serczyk, 2009 – Serczyk W. A. Na pionierzej Ukrainie. Dziejeje Kozaczyzny 1648 – 1651 [During burning Ukraine. The history of the Cossack State]. Krakow. 2009. S. 9–10. [in Polish]
- Franz, 2006 – Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku [The idea of domination of the Cossack State on the Ukrainian lands]. Toru. 2006. 476 s. [in Polish]
- Yakovenko, 2010 – Yakovenko N. «Pro Ukrainu mozna bez kraiu...»: zminy u spryiniatti polskymy istorykamy mynuloho davnoi Ukrainy (1960-ti – 2000-ni roky) // Ukrainskyi humanitarnyi ohliad. Kyiv. Krytyka. 2010. Vypusk 15. S. 92–93. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 16.04.2018 р.